

ישראל כהן

תורת-המידות בביקורת של יעקב פיכמן

א

בנוסח המדרש נוכל לומר: מוניטין של יעקב פיכמן — שירה מכאן וביקורת מכאן. ואף-על-פי שהשירה היא הצד החזק ביצירתו והגיע בה לידי שלימות יחסית ואילו הביקורת היא הצד הרפה, ולא זכה בה לאותה שלימות, הריהו חטיבה אחת. שתייהן מרועה אחד ניתנו, ותוך התקדשות ניתנו. שפן פיכמן ראה שליחותו היצירתית בשתייהן, ואף עסק בהן בעת ובעונה אחת. ב"ט"ז שיחות עם סופרים' מאת גליה ירדני (עמ' 10) אמר: „ואשר לי נדמה לי, כי השירה והפרוזה ביצירתי משלימות זו את זו. מה שלא היה סיפק בידי להביע בשיר, חפצתי להשלים במסת הביקורת. [— — —] יש שהתמדתי בביקורת יותר מבשירה" [1954]. אחדות זו נסתמלה בכותרת „קטעי פרוזה ושירה“, שהיה מפרסם שנים רבות בכתבי-עת שונים. על מסותיו בביקורת נתחנכו שני דורות, שנהגו מיפיי-כתיבתו ומטוב-טעמו. דומה, שלאחר פרישמן וברדיצ'בסקי, שפיכמן היה תלמידם ומפרשם, היה הוא המבקר, שהדריך את קהל-הקוראים כבר-סמכא. וגם כותב הטורים האלה היה אחד מהם. בדברים הבאים ייעשה נסיון לבדוק את יסודותיה של ביקורת פיכמן — הן לאור דעותיו שהובעו במאמרים שונים, והן לפי תכנה של הביקורת ותבניתה. כי זאת לדעת: פיכמן הרבה לעסוק בפואטיקה, וניתן לחבר על-פיה מעין „קיצור שולחן ערוך“ לסוגים שונים של היצירה הספרותית. ביחוד נתן את דעתו על סוגיית הביקורת, שהיה חוזר ודן במהותה ובתכליתה כל-אימת שנתעורר ויכוח עליהן או שנתקל באי-הבנה. סימן, שהנושא הטרידו מאוד ולא נתקררה רוחו מדבריו הקודמים, אלא ביקש להוסיף עליהם עוד ועוד. לבטיו ועמלו בהגדרת תפקידה של הביקורת והזיקה בין המבקר והמבקר, בולטים לעין הקורא, ודווקא משום כך ראוי לצרף תג לתג, אמירה לאמירה, סברה לסברה, מתוך תקוה שתצא לאור משנת הביקורת של פיכמן, הנמנה עם חשובי היוצרים של ספרותנו החדשה. ואפילו לא תהיה המשנה שלמה וגדולה אלא משנה-זוטא, היא עשויה להכניסנו בסודם של שני דורות סופרים וקוראים, שניזונו מביקורתו של פיכמן ובירכו עליה.

מלכתחילה צימצמנו את תפקידם של הדברים הבאים והכתרנו אותם בכותרת „תורת-המידות בביקורת של יעקב פיכמן“ — היינו, בשני המשמעיים של התיבה „מידה“: המשמע האחד — קנה-מידה להערכה, קביעת טיב הערכים שביצירה ושיעור-קומתו של היוצר; והמשמע השני — תכונת-נפש, סגולה, כלומר, חיוב תורת-המידות בביקורת; שפן הואיל ואין הכתוב מדבר בביקורת עצמית אלא בביקורת יצירתו של סופר אחר, נתבע המבקר לתורת-מידות, שתהא טובעת

חותם-האמת בדבריו ושומרת אותו מקיטרוג לשמו, מלזות-שפתיים, ממשוא-פנים ומעיקול-המשפט. שני אלה היו לעיניים לפיכמן בבואו להעריך יצירה ויוצרה. הם ולא שיטה מסוימת, הם ולא אסכולה גדורה ומפורשת, שפיכמן כינה אותה בשם „נוסח“. ולפי שהמושג „נוסח“ נתקדש על-ידי ביאליק, ראה צורך לבררו. וכך יאמר: „ידוע לך, ידידי, כי אף-על-פי שאני רואה בקונצפציה של ביאליק על ה„נוסח“ רעיון פורה מאד, שהפיל אור גדול על חלקת-יצירה שלמה בספרותנו — לא ראיתי מעולם ב„נוסח“ אלא נקודת-משען. נקודת-תכלית ודאי שאין מסוכן ממנו. כל התמדה בנוסח סופה קפאון“ (בבית היוצר, עמ' 47).

פעמים שהיה מסתייע בדעותיהם של גדולי-המבקרים בעולם, שהיתה בידם שיטת-ביקורת מוצהרת, ומשלב אותן בדבריו, אך מיד היה חוזר למידתו שלו, שהלמה את אופיו ואת איכות התרשמותו. מפני שהתנגדותו לכל דוקטרינה שהיא בענייני טעם והערכה היתה טבועה בדמו, ושום ביקורת על דרכו בביקורת — והיתה כזאת — לא היה בכוחה להעבירו על דעתו ועל גישתו. וכל ימיו היה נאמן לתורת-המידות שלו בשני מובניה והיה מגן עליה בחום, פהגן אדם על אמונתו מפני מערערים וכופרים; כי אכן היתה לו הביקורת בחינת וידוי מלב ללב, מלב המבקר והנהנה ללב היוצר, המצפה להד מעבר לחדרו ולשולחן-כתיבתו.

ב

אחד מעיקריו בביקורת היה, שאין לטפל בחזיונות שירה ופרוזה נפסדים. הבמות והספריות מלאות ספרים ופירסומים קלוקלים, ריקים, חסרי-טעם ולקויי-לשון, שמוטב לעבור עליהם בשתיקה. כל עיסוק בהם עושה להם פומבי, ומגדיל את כוחם להזיק ולהשחית את הטעם. התעלמות מהם ממעטת את סיכויים להתפשט בין הקונים והקוראים. חיי אדם קצרים ואינם מספיקים לעסוק ביצירות מעולות, על שום-מה יבזבו המבקר חלק מחייו לטיפול בפסולת ובזיופת? ופיכמן קיים עיקר זה במלואו. בעל-פה היה מביע, כמוכּוּן, את דעתו לא אחת ולא שתיים על סופרים מכזיבים ועל ספרים פסולים, אבל משישב לשולחן-כתיבתו נעלמו הללו מחוג-ראייתו, או שהיה מבריהם כזבובים טורדנים. התנהגות זו, שהביאתו לידי ברירת הטובים והברורים ולידי אמירה בשבחם, הטעתה רבים לחשוב, שהוא „שר-המסכים“ ומדבר תמיד בלשון-קילוסים. ולא כן הדבר; אלא כל אלה שכתב עליהם היו ראויים, לדעתו, לביקורת חיובית. הוא לא עיקם את הכתוב, כדי שלא להוציא דבר-שלילה מקולמוסו, אלא סילק ידיו מלכתחילה מן התפל ומן הנדון לשלילה. „בהתמידו להבליט את הטוב — אומר פיכמן — ובפסחו על הפסולת, יעשה ממילא גם את מלאכת הביעור“ (שם, עמ' 113).

ולא עוד אלא שעיקר זה, כפי שנתפס בו, ציווה עליו שלא להרבות בציון השלילה גם ביצירה הטובה. ההחמרה בדין אינה מן המידות שביקורת פיכמן נדרשת בהן. אין הוא קורא להעלמת השלילה או להלבנתה. הוא עצמו היה מבליט אותה בכל יצירה קלאסית ולא נהג בה משוא-פנים, אבל טען כנגד שלילה לשמה: „הטעם-מת-השלילה בספר טוב היא לעיתים קרובות בחינת חטא — גם כשהיא נכונה: מצד השפעתה על הקורא, וגם על הסופר עצמו. עשוי אדם לשמוע עשרה קבים של חיוב וקב אחד של שלילה, ולזכור לבסוף — רק את הקב האחד. והרי

פגימותיו של סופר טוב הן על-הרוב מקור מעלותיו" (שם, עמ' 153). אף-על-פי-כן, "לפעמים מחובתה של הביקורת להוקיע את מומיו של האמן המקורי", אומר הוא במקום אחר.

הנה כי כן, אנו רואים את פיכמן קורא בספר-יצירה בהשתקעות גמורה מתוך רצון לעילוי עצמו ולעילוי הספר, לעילוי הקורא ולעילוי הטעם. לכל סופר יש מילון מובחר ומועדף משלו, הנשקף לנו מיצירתו. ערך-המלים-והביטויים זה אינו דבר-שבאקראי, אלא בבואה של עולם הרגשותיו ומושגיו. בתוכו גנוזים החותמת-והפתילים שלו, שבהם יופר ייחודו. דינו לקרוא שני עמודים בדברי הביקורת של פיכמן, ומיד יזדקרו לעינינו המלים והצירופים כגון: אור-הנפש, שכרון, לבלוב שבלב, פריחה, אביבי, בושם, טל, ניגון, כליון-נפש, אצילות, בשורה, לחלוחית, התפעלות, קסם, נועם, חן, שפע, צלילות, תמצית-לב, נקיון-טעם, נס, פלא, וכיוצא בהם. מצלוחית-של-פלייטון זו היה פיכמן מזלף את בושמי הערכתו על ספר או סופר, שהעלו חן לפניו, כדי שיעלו חן גם לפני הקורא האחר. הוא לא היה מסוגל לגלות קלונו של דבר-ספרות, אפילו היה ראוי לכך. מבחינה זו ילמדנו הרבה צירוף-מלים אחד, שהוא אופייני לו. כשביקש לציין שבכתיבת בריינין היה מן הבוסר, הוסיף מיד את התואר "אביבי". מובן, שצירוף זה, "בוסר אביבי", כבר הוציא את משפטו מספירת-השלילה והכניסו, כמעט, לספירת-התפארת, בעוד שכוונתו היתה להראות ליקוי. כך נהג פיכמן להצביע על פגימה ולחזור ולהצניעה, משל לפגם באתרוג מהודר.

לפיכך לא היה מבעלי-תריסין בביקורת, מעולם לא נעץ חרב בשום בית-מדרש, דבריו קלחו מתון-מתון ונעמו לאוזן ומתקו לחיך. בביקורת שלו היה משום הודייה, משום ברכת-הנהנין ליוצר, כדבריו: "מעיד אני על עצמי שכמעט כל מה שכתבתי בחיי במקצוע זה היה רק ביטוי של הודיה, ברכת-לב ליוצר", (על הביקורת היוצרת", כתבי יעקב פיכמן' הוצ' דביר, תש"ך, עמ' שפ"ז). ומסת-הביקורת שלו באה לברר בהרחבה, מה גרם לו הנאה. בחינת הגותן הודייה לחברו צריך להודיעו על מה הוא מודה לו.

גישה זו הביאתו לידי הקפדה בברירת הנושאים. לא כל סופר ולא כל ספר, ואפילו הם ידועי-שם, גירו את יצרו כמבקר. היו, כנראה, סופרים, שהסכים להם מתוך שוויון-נפש ולא עוררוהו ללון ביצירתם. מידה זו משתמעת מתוך דבריו אלה: "אשר לנושאי הביקורת, בחרתי בדרך כלל סופרים מנוגדים לי ברוחם, כדי שעל ידי ספיגת עולמם הפנימי אוכל להעשיר את עולמי שלי. אני, הרואה עצמי תלמידו של טשרניחובסקי, הרביתי לכתוב דווקא על ביאליק, על ברנר. סבורני, כי ביקשתי בכל סופר את החיוב שבו" (גליה ירדני, ט"ז שיחות עם סופרים' עמ' 11—12). אכן, זוהי הצהרה מקורית ביותר של מבקר, ולא מצאנו לה אחות בספרות העברית. ואף-על-פי שבסקרנו על-פני נוף-הביקורת של פיכמן אין אנו יכולים לומר שהצהרה זו נתקיימה בידו, מפני שכתב על רבים מאוד מסופרי דורו והדורות הקודמים, שלא היו מנוגדים לו — מכל מקום אנו למדים ממנה, שזאת היתה שאיפתו. חזקה על אדם כפיכמן, שלא יכתוב משפט כזה בלי שיהיה מעוגן בנפשו. ופירושה של הודעה זו היא, שבי-קרתו נתכוונה לעכל משוררים ומספרים והוגי-דעות, ששורש-גשמתם שונה משלו, ולפיכך הקדיש להם מזמנו וממרצו הרוחני, כדי לחשוף את הגנוז בהם

ולצרפו לאוצרו שלו, וממילא לאוצר הקוראים והאומה כולה. הביקורת, פשירה, היתה לו אפוא דרך להכרת עצמו, להשלמת עצמו, להשלמת החסר לו. לא המתן היה לו עיקר, אלא הקבלה. בחושו החד היה חש מה מתאים למערך-גפשו ולכושר-הקליטה שלו. וכשמצא מקור כזה ונהנה ממנו, היה מחזיק טובה לבעליו. מכאן נעימת-התודה בכל דבריו. בלי הבעת-תודה זו היתה נטילתו והתרשמותו בגדר גזל. ואם כתב גם על סופרים אחרים, שאינם מנוגדים לו ברוחם, לא עשה זאת אלא משום ש, "את מלאכת הביקורת הטילה עלי התקופה" (שם, עמ' 10), בעוד שנטיית-לבו היתה לצד אחר. הערה זו תובן לנו יפה כשנשים לב לכך, שמלבד פריש-מן ובריינין לא היו בימיו מבקרים מובהקים. ברדיצ'בסקי הלך לעולמו בטרם הספיק פיכמן לפרוש את כנפיו כמבקר, ואף פרישמן לא האריך ימים אחריו. במצב זה, כאילו שם הדור את עינו בפיכמן והעלה אותו לדוכן המבקר. בתפקיד זה שנקרא למלא, היתה לו, כנראה, הרגשה שסטה מן הכלל שקבע לו, להעריך רק סופרים המנוגדים לרוחו. אולם אנחנו, שראינוהו במשימתו כמבקר, נתונה לנו רשות להעיד, שהפרת-גדר זו היתה לברכה לו ולספרות. הוא היה מאותם הסופרים, שלפי דבריו, "עם בואם הם ממלאים תיכף את האתמוספירה, מרעידים אותה רעדה של התחדשות". היתה ציפייה למבקר שיחבב את הספרות העברית, שיעריך את הסופר העברי, בחום, בהתלהבות ובשכרון. והנה הוא בא ונתקבל בסבר פנים יפות.

ג

מה הם הערכים האמנותיים והאסתטיים, שצריכים להיות משוקעים ביצירה מן היצירות, כדי שזו תזכה למשפטו החיובי? נראה לי, ששלושה ערכים היו מכריעים בקביעת דעתו.

(א) אחדות הצורה והתוכן. פיכמן לא קנה לעצמו פילוסופיית-ערכין, ולא היא שהינחתה אותו בדרך ההערכה, מה שאמר על פרישמן, כוחו יפה גם כלפי עצמו: "ככלי אין חפץ בו השליך אחריו כל פילוסופיה, כל שיטה, כל משענת מיטאפיסית, ולא האמין בלתי אם במה שתפס תפיסה ישרה בלתי-אמצעית" (רוחות מנגנות, עמ' 170). פיכמן קרא בספרי-הגות והיה בקי בספרויותיהם של עמים, אך לא עשה אותם מורי-הזראה בביקורת. תורת-הגוי שלו היתה, אולי, סמוכה גם על אשלי רברבי בעולם, אך הוא העביר אותה תחילה דרך כור-המצרף שלו. הוא לא האמין בכלים שאולים, לא בביקורת ולא בשירה. גם המובא מן החוץ טעון שתילה חדשה, טעון מעשה הרכבה. אין כלים שאולים בשירה — זאת בדו אנשים שאין להם מושג על השירה ועל דרכי התפתחותה בכל העמים ובכל הדורות" (שירת ביאליק, עמ' רצ"ח—רצ"ט).

הערך, "אחדות הצורה והתוכן" נשפע לתוכו דרך צינורות תרבות ישראל, דרך שירת המקרא והאפוס המקראי. בהם הוא מצא, אגב, גם סמוכין לאופי-התאומים של פרוזה ושירה, שהאחת מסיטרא-דדוכרא והאחת מסיטרא-דגוקבא. תוכן מגובש מחייב צורה יפה. הקנקן והיין, כרוכים ניתנו. ההנאה מן היצירה היא תוצאה של זיווג זה. שכן יש להבין, שעצם הלשון היא חומר וצורה. אין להשוותה לגוש-אבן, שהוא חומר יצירתו של הפסל. מפני שהלשון היא מלכתחילה חומר מעוצב לפי כללים וסדרים מסויימים. האמן המשתמש בה נוטל תבניות בידו, לא חומר

היולי. זוהי הצורה החיצונית של הלשון, שהמשורר מגבש בה את חוויותיו והאירועים ועושה אותם חטיבה יצירתית שלמה. התוכן ההיולי המעוצב לובש דמות, ואין לו קיום מחוץ לדמות זו. הרמוניה זו של הנושא ולבושו, של תוכן וצורה, היא שמעלה גם את הניגון הנפשי המיוחד, שפיכמן היה עורג אליו תמיד ומציינו בכל יצירה מעולה. מנדלי, ביאליק, פרישמן, עגנון והזו היו אמני הצורה והתוכן. הם לא התמכרו להעלות בקולמוסם קסמי-לשון, להטיי-ביטוי או תעתועי-צורה, הבאים לחפות על התוכן הדל, אלא תוכן יצירתם ונושאייה היו מהודקים ללבושם, לתבניתם ולסיגנונם. לא היתה חציצה ביניהם. הקסם בא מאליו, יצא כביכול ממחבואיו תוך כדי כתיבה ולאחר כתיבה. אסונו של סופר, סבור פיכמן, כשהוא יודע שהוא „כותב לשון“, ואושרו של סופר כשהצורה מזדווגת לתוכן עם ההתהוות והם נולדים בבת-אחת. תחושת הפיצול ביצירה לשתי הוויות, להוויית-תוכן ולהוויית-צורה, פגם גדול הוא בה. סופרים מעולים שמרו נפש יצירתם מפניה. לפיכך העריך פיכמן כל כך את דבורה בארון, ש„היא מעדיפה דווקא את המלה שאין לה קסם חיצוני של חידוש, כשם שהיא בוחרת גם בנושאים, בלי לחשוש שנוקקו להם רבים“. (בני דור, עמ' 280). אולם מה שמרהיב אותו בסיפוריה, הלא היא האחדות הפנימית של הנושא, הקצב, הלשון והנעימה. בהזכירו במקום אחר את דברי רוזה לוכסמבורג על הספרות הרוסית, שיצרה כלים נעלים לתוכן נעלה, הוא מצטט את הסימנים שנתנה בה: „העושר והעומק של תוכנה הרוחני, השלימות והמקוריות אשר לצורתה האמנותית“ (בבית היוצר, עמ' 274). מובן מאליו, שפיכמן דוחה את פולחן הצורה או ההצטעעות בצורות. אינו גורס צורה ערטילאית, המלפפת תוכן עלוב ודל, כשם שתוכן טוב הנתון בבולאיי-צורה איננו לרוחו. בעניין זה לא ידע פשרות. הזילזול ב„מה“, כזילזול ב„איך“, היה חטא לא-יכופר בעיניו, הפוסל את הסופר.

(ב) יסוד הפיוט כקנה-מידה לערכה של יצירה. ואין המדור-בר בשירה, אלא גם בסיפורת וגם במסה. לגבי פיכמן אין בסוגים אלה משום הבדל במהות. אלה הן דרכי-הבעה שונות של נפש יוצרת ושל דמיון יוצר, שהכוח המעמיד בהן הוא היסוד הפיוטי. זהו השם המפורש המחיה את גולם-היצירה. „ברור — אומר פיכמן — שהשירה והפרוזה הן שתי דרכים, שני אמצעים לתפיסת עולם ולהשגת עולם. [— — —] רק האמצעים הם שונים, והתכלית אחת, ושאין בין השגת-עולם, פיוטית' להשגת-עולם, פרוזאית' אלא האמצעים בלבד“ (בבית היוצר, עמ' 12—13). רק „קוצר, מסחורי כמעט, מבדיל תמיד בין הפרוזה ובין השירה“ (שם, עמ' 20). „לנו היה קריטריון משלנו: סכום הרוח המשוקע בכל יצירה“ (שם, עמ' 11). לאחר כל אלה, מן הדין להביא את המובאה המכרעת, שפיכמן ביטא את הרעיון המקופל בה בעשרות שינויי-גירסא: „מציאותה של שירה נדרשת בכל יצירה — בשירה וגם בפרוזה. לא בהערכת השירה בלבד — גם בפרוזה המודד הוא: גרעין השירה הטמון בה. [— — —] כך בפובליציסטיקה, בביקורת, במחקר — מידת ערכם וחיוניותם היא מידת השירה המחלחלת בהם, רק היא הקובעת קצב של אמת, של יופי“ (שם, עמ' 108—109). על הנובלה של אשר ברש „הנשאר בטולידו“ כתב פיכמן, „שמעלתה העיקרית היא היותה ריקמה שירית דקה“ (שם, עמ' 264). בעוד שעל סיפוריו של ביאליק, שהיה כל-כך נערץ על-ידיו, חיווה פיכמן דעה שלילית, אם כי בלשון

מעודגת, משום ש, בחלק גדול מסיפוריו (לא בכולם) הוא כאילו מתאמץ לעקור כל סימן של שירה" (שירת ביאליק, עמ' קמ"ג), על-כן אין זה אלא טבעי, שפיכמן הגיע לידי מסקנה, "שבכל מבקר אמיתי יש משהו, צריך להיות משהו, ממשורר בכוח" (בבית היוצר, עמ' 178). גם מקנה-מידה זה לא זו פכמן כל ימי חייו.

ג) חותמה המיוחד של האישיות היוצרת על היצירה. חשיבותה של כל יצירה היא, בתרומתה המרובה או המועטת לאוצר הספרות הלאומית והאנושית. בה מתבטא היסוד החדש, המתן החד-פעמי, שהוא תכלית פעילותו היוצרת של הסופר. בלעדיו אין הוא אלא מחקה, או נגרר, או אפיגון; ואין להשלים עם העובדה, שנטל כתר של משורר או מספר לעצמו. "המבקר היוצר — אומר פכמן [— — —] יודע תמיד להבליט את האופי לראות את הקבוע ולהבליע את העראי, את הנסחף מן החוץ. רק מבקר-יוצר מוכשר לגלות את האישיות מתוך המון גלגוליה — לקבוע את התכונה, את טיפוס האמן, להבדילו מכל הדומים לו" (כתבים' עמ' שפ"ו). ואין כוונת פכמן לומר, שכל השפעה על משורר מטילה פסול ביצירתו או ממעטת את ערכה. אין סופר שלא קיבל השפעה מסופר שקדם לו, או שהוא בן-דורו. הסופר נבחן בכך, אם השפעה זו היא עיקר ביצירתו, או שנתעכלה בו ונמזגה בדמו ויצאה ברייה חדשה. "רשמים בספר — אומר פכמן — שנקלטו אורגנית, כחומר ההולם את המשורר וטיב יצירתו, דינם כקליטה מן הטבע. כך קלט שקספיר, גיתה, פושקין. כך קלטו הגדולים ביותר, המקוריים ביותר" (בבית היוצר, עמ' 131). יש מחזור עולמי גדול של השפעות-גומלין, של שאילה והשאלה, של הקפה והחזרתה. וכל אחד בא ונוטל לפי שורש-נשמתו; היסוד הזר נכנס לנפש היוצר, ובסוד ההפראה ההד-דית נהפך לחלק מיצירתו. סופר בעל עצמיות מובהקת נשכר מן ההשפעה ועצמיותו מתעצמת, כדרך שעצמיותו של סופר חלש מתרסקת והוא מפסיד את כוחו היוצר. משום שכוח זה בא ממעמקי השיתין, וההשפעה מן החוץ עשויה להיות לו לעזר ולהמציא לו תוספת מחיה, אך לעולם לא תהיה לו עיקר אלא טפלה. ואילו אותו לזו, אותו קורט מקורי ביצירה, הוא סוד-ייחודו וזכות-ריבונותו של הסופר. זוהי מניית-הבכורה של היוצר בבית-האוצר הכללי של התרבות. ותפקידו של המבקר לחפור את היסוד העצמי הזה ממטמונים, לחשפו ולהבליטו, להגדיר את מהותו ולהאדיר את שמו.

מטעם זה היה יחסו של פכמן לאסכולות ולמשמרות יחס ביקורתי, ולא אמר הן להן מיד עם הופעתן, אף-על-פי שבדיקת תוכנן ומהותן נעשתה מתוך חיבה ואחריות. אגב הערכת שירת נתן אלטרמן, הביע דעתו על ה, "מודרניסטים", וכתב בין השאר:

"ודאי שאמנות זו של החרוז החדש היא יקרה גם לנו, המתנגדים' כביכול לאסכולה החדשה, ואנחנו מכירים בכל חשיבות ערכה לשירה העברית המתהווה. אבל אם יש קו של ניגוד אמיתי בינינו ובין החדשים, הרי זה בלי ספק רק בתחום זה. אנו רחוקים מאד מזלזול בדביקות המלאכה ובשיכלולה של כל צורה ספרותית, אבל שירה אמיתית לא היתה מעולם פרי. העוויה, ביטוי של, מאניירה' זו או אחרת. כל כגון זה עלול להמית — ביחוד, אם מידתו גדושה. [— — —] שיר שהוא כולו צירוף של העוויות סיגנוניות, אפילו כל אחת מקורית וחריפה מחברתה, אינו

שיר לירי. אפילו מוסיקליות גדושה אינה מנגינה. כל ששירה וירטואוזית יותר, היא חיצונית יותר, דיקורטיבית יותר" (עתיים, שנה ב', גל' 17, פברואר 1948).

כדי לרכך את דבריו, פלא בגרשיים את המלים העלולות לפגוע, אבל כוונתו ודעתו לא נשתנו על-ידי כך, אלא הובלטו יותר. והיה זה באמת לפי תפיסתו ולפי תורת-הערכים שלו, שהטיף להם תמיד. ה'איזמים' והגיגונים השונים לא החניפו לו. הוא חיפש מאחוריהם את האישי, המקורי, את הקב העצמי, וזה הריהו תמיד פרי „הבינה הלירית והתום הלירי" של המשורר.

ד

צויין כאן קנה-מידה משולש, שהיה נקוט בידי פיכמן המבקר. המעיין ימצא נקודות-אחיזה נוספות לקביעת אמת-ההערכה שלו. דרך משל: הוא לא היה נלהב לביקורת הפרשנית או המבארת. ברם, גראה לי, שקנה-מידה זה היה כמין אני-מאמין, כמין רגולאטור בביקורת שלו. אף-על-פי-כן, לא תמיד היה נאמן לו. לעיתים — אם כי לא קרובות — סטה ממנו. עדות לכך ספרו, אלופי ההשכלה, שלא כל הסופרים המבוקרים בו עומדים במבחן. הן אי-אפשר, למשל, לומר, שבסיפורי פרץ סמולנסקין מצויה אחדות התוכן והצורה, או שאמנות הסיפור שלו מניחה את הדעת. ואמנם פיכמן עצמו הרגיש כמובן, בכך, אלא סמולנסקין נהנה מיחסו המיוחד, יחס רומנטי, שהמבקר שמר בלבו אליו. וכה דבריו:

„יסוד רומנטי הוא שעשה את, התועה בדרכי החיים' לאחת היצירות החביבות של הדור. ואף שהרבה כאן קשה לטעמנו, וודאי שאין זו יצירה למופת כיום בשום פנים — הרי זה ספר מרכזי. [— — —] עם כל הליקויים שבסיפור מבחינת הבניין, אין לראותו משולל אחדות מסו-ימת. [— — —] התועה, שהוא ספר שירי יותר, הקיף את גיבורו ענני כבוד”.

(פרץ סמולנסקין, מבחר סיפורים ומאמרים, מסודרים ומבוארים ע"י יעקב פיכמן, הוצ' דביר, תש"א, עמ' 4—5).

אנו חשים בנסיונו של פיכמן „להציל" אותה מצבת הכללים שקבע בעצמו לביקורתו, כגון יסוד האחדות והיסוד הפיוטי, ואנו מבינים לריעו.

*

דומה, שצורך הוא לסכם מה מקומה של ביקורת פיכמן בימינו, ומה הנחילה זו לבאים אחריו. כנודע, נמתחה ביקורת על ביקורתו מראשית היותה. גם כותב הטורים האלה, המעריך את פיכמן כמשורר, השרוי בכוכב מיוחד בשמי ספרותנו, ונהנה מהדרכתו ומעריכתו שנים רבות, לא גרס דרך זו בביקורת. הוא ראה אותה כחותם האמת האישית של פיכמן, אך הטיל ספק גדול אם תהיה תקומה לביקורת של אחרים ברוחו של פיכמן ובמונחיו. פיכמן הוא כעין אסכולה של איש אחד, ההולמת אותו, והיא ביטוי לסגולותיו המיוחדות. ודאי צדק פיכמן בהתנגדו למדע הספרות, לדוקטרינה בביקורת, ולהוצאת משפט על-יסוד „יורה-דעה" קבוע ומוכן. אבל אי-אפשר להביא הנחה נכונה זו לידי אבסורד. ההת-רשמות לבדה אינה מספיקה. היא בת-חלוף, היא הפכפכנית. היא טעונה בדיקה

מעולה. לא מדע-הספרות יקבע את ערכה של יצירה, אבל גם לא גישה בת-חורין מכל כללים, שאין לבעליה אמת-מידה ברורה. אמת-מידה זו נוצרת לא רק על-ידי לימוד הפואטיקה, אלא גם על-ידי בקיאות-מה בפסיכולוגיה של היצירה, במיתולוגיה, בפילולוגיה, בתולדות האמנות, בהשוואת הספרויות, ובזרמי הביקורת השונים. אלה צריכים להתעכל בבני-מעיו של המבקר, כדרך שתורת הדיקדוק נמזגת בנפש המדבר והכותב בלשון מסויימת. דווקא המבקר היוצר, שאינו מתכוון להיות רַקח וטבח או פרשן מקצועי, חייב לפרנס את האינטואיציה שלו בדעת, לפי כל מובניה של זו בלשוננו: דעה, ידע, חכמה ובינת-לב. לא כללים קפואים וחוקים מאובנים ידריכו את המבקר, אבל גם הלך-נפש ערטילאי והמיית-לב בלבד עלולים להטעות, להשטיח את היצירה ולצמצם את אופקה. אין הלמדנות היתירה עשויה להעמיד מבקר יוצר; מבקר אמיתי, כמשורר אמיתי, נולד בנטיה סגולית זו, אבל נטיה זו ניתנת לפיתוח, להכוונה, לגיבוש. גם מדע-הספרות יכול לסייע לו, אך בתנאי שיהיה משרתו ולא אדוניו, שושבין לו, אבל לא החתן עצמו.

לפני שלושים וחמש שנה פירסמתי מאמר בשם „יסוד ההלכה בביקורת“, שכתבתו באה לאחר שיחה עם יעקב פיכמן, ולאחר פירסומו אף הקפיד קצת עלי. במאמר זה עמדתי על הצורך בגיבוש הלכות ביקורת, ואביא ממנו ציטטה זעירה:

„לעולם לא תהיה הספרות מדע; אך מכשירי המדע, הסידור, הבירור, הניתוח, קריאת דברים בשמם וקביעת כללים מסויימים — צריכים להיות מתשמישי הביקורת המועילה. אל נסתפק במימרות כגון: כל ביקורת היא סובייקטיבית, או: השכל הוא גורם מועט ביצירה ובהשגתה. אסור שתהיה בכלל איזו ספירה מספירות חיינו, שבה נפקיע את ערכם של השכל וההגיון. [— — —] מכל הבא לבקר נדרוש ראיות והוכחות ככל האפשר בתחום זה.“ (מאסף סופרי ישראל, תל-אביב, ת”ש).

יעקב פיכמן היה חד-בדרא כמבקר. הוא חינך שני דורות באמיתו, בנועם-דבריו, באהבת-היצירה, באחריותו לכל מלה כתובה, בנימוסי-ויכוח וביחס הכבוד לכל יוצר. הוא היה בן-בית בשירה העולמית ובביקורת העולמית. קרא והגה בהן, ומן השירה אף תירגם לא מעט. מבחינת הבקאות עלה על רוב הסופרים בני-דורו. ממקורות שונים ינק, ומסוגי יצירה רבים נתבשם. אבל חוש-ביקורת עירני היה טבוע בו, שבירר וניפה את הנקלט מכל היסודות הזרים לשורש-גשמתו. כך ביצירתו הפיוטית הזכה, וכך בביקורת שלו. באחד משיריו המוקדמים עמד בעצמו על סוד קליטתו ויצירתו, והריהו לפני הקורא:

נְטָפִים נְטָפִים שְׁתִּיתִי מִמְעִינֹת-הַסְּתָרִים
וְרָאוּ, הֵן הֵייתִי בְּעֶצְמִי לְמַעַן נוֹבֵעַ.
לֹא נְטָפִים נְטָפִים — מְלֻבְבֵי מִתְפָּרְצִים מִשְׁבָּרִים,
מִשְׁתַּפְּכִים וְהוֹמִים, וְאֵין סוּד מוֹצֵאם יוֹדֵעַ.

וְלִי הֵן הַנְּטָפִים, אֲסוּפֵי הַתְּהוֹם, רַק יְקָרִים.
מִעֵינִי פִי נִבְקַע וַיִּפְרָץ, — הַפְּקָרְתִּיו. לֹא לִי הוּא.
לִי יְקָרוּ הַנְּטָפִים הַבוֹדְדִים, אֲסֻפְתִּי בְּהָרִים,
וְשִׁבְלֵי מַעֲמָקִים בָּם עָבְרוּ, הַלּוֹם עַד הַגֵּיעוּ.

(גבעולים, עמ' 119)

תרס"ט